

HANÁK PÉTER

A MAGYAR NACIONALIZMUS NÉHANY PROBLÉMÁJA
A SZÁZADFORDULÓ IDEJÉN

A 67-es történelmi útkereszteződés jelentőségére történészeink már több ízben rámutattak. A korszak kutatói az utóbbi években is különböző oldalokról igyekeztek megvilágítani azt a tényt, hogy 1867, a hozzá vezető és a belőle ágazó utak milyen súlyosan és végzetesen befolyásolták az újkori Magyarország egész történetének, a magyar társadalom tudatának fejlődését. Felfogásunkat különösképpen igazoltnak látjuk a magyar nacionalizmus évszázados perspektívájú áttekintése alkalmával.

A nacionalizmus gyökerei messzire és mélyre nyúlnak történelmünkben. 67 e tekintetben sem hozott valami előzmények nélkül való, gyökeresen újat. Az alkotóelemek, a nemzeti függés és nemzeti elnyomás kettős impulzusától magas feszültségű nacionalizmus ellentétes elemei, irányzatai régóta kiformalódtak, egymással küzdve keveredtek a polgári funkciót betöltő nemesi vezető osztály ideológiájában. 67 tehát nem elindítója volt, csak megpecsételője lett annak a folyamatnak, amelyben a magyar nacionalizmusnak a népen és a más népeken uralkodó antidemokratikus vonásai kerekedtek felül, nem szülte, csak előldotta a végzetet, amely a dualista, majd az ellenforradalmi rendszer összeomlásáig, és utóhatásaiban mind máig nyomasztó teherként nehezedett népünk történeti-politikai tudatának alakulására.

*

A magyar nacionalista állameszme, amelyről itt többek között ebben a vonatkozásban is esett szó, már 1848-ban, az önálló magyar állam kiépítésénél is meghatározó módon érvényesült. A haladó balszárny patriotizmusának nagy érdeme, hogy nemcsak az irreálisnak bizonyult „nagymagyar” „birodalmi gondolatról” mondott le, de a függetlenség védelmében, a nemzetiségekkel való megbékélés érdekében olyan nemzeti politikai útjára lépett, amely jelentős réseket ütött az „egységes nemzeti állam” koncepcióján. A szabadságharc idején, s főként a vereség után a nemzeti kérdés megoldását illetően a magyar nacionalizmus három irányban ágazott el. 1848—49 hagyományát voltaképpen csak Kossuth és néhány híve őrizte és fejlesztette tovább. Kossuth konföderációs tervében eljutott a kor leghaladóbb — ha nacionalista vonásoktól nem is mentes — függetlenségi *patriotizmusáig*, az „egységes magyar nemzeti állameszme” feladásáig. A kossuthi program ellenlábasa, a deáki, a 48-as tavaszi „birodalmi gondolat” 67-es, csonkított kiadása volt: lemondani a nemzeti függetlenség teljességéről a magyarországi nemzeti hegemoniáért, a földbirtokos osztályok területi-gazdasági és politikai-hatalmi birtokállománya integritásának megőrzéséért. A kossuthi *függetlenségi-patrióta* és a 67-es *nagyhatalmi nacionalista* irányzat mellett, amelyek a maguk módján logikus politikai programot alkottak, létezett a magyar nacionalizmusnak egy harmadik, önmagában ellentmondó, irreális irányzata is, a függetlenségi párttól és frakcióitól képviselt nacionalizmus, amely a 48-as forradalmat és érdekegyesítést ugyan elvetette, de a 67-es „jogfeladást” sem fogadta el, amely a nemzeti önállóságot és az „egységes nemzeti államot” egyszerre és együtt szerette volna megvalósítani.

Kossuth, mint tudjuk, konföderációs tervével, majd 67-et intranzigensen elutasító álláspontjával egyedül maradt. Így a dualizmus politikai porondján csak a „67-es” és a „függetlenségi” nacionalista irányzat versengett egymással, az a két irányzat, amely bázisát és nacionalizmusának lényegét tekintve közös platformon állt, illetve fokozatosan azonos platform felé konvergált. Így vált „az egységes magyar nemzeti állam” elve és gyakorlata a dualizmus első számú *aziómájává*, amelyet a magyar uralkodó osztályok — és a középrétegek is — pártkülönbség nélkül elfogadtak, általánosan kötelező, sérthetetlen dogmává avattak.

A politikai vezetőréteg egy fél évszázadon keresztül a frakcióérdekeket, főként pedig a haladó törekvéseket, a mind sürgetőbbben jelentkező reformigényeket a nacionalista állameszme védelmének rendelte alá. Fő gondját, mélyülő konfliktusát — egyebek mellett — éppen az okozta, hogy a „nemzeti” állam integritását a polgári fejlődés során hovatovább elkerülhetetlen belső változások és változtatások ellenében megővja.

A liberális nacionalizmus belső ellentmondása

A liberális nacionalizmust nem szükséges itt bővebben fejtegetnünk. Sokszor és sokoldalúan rámutattak már kettős jellegére, méltatták haladó nemzeti tartalmát, bírálták antidemokratikus és nemzetiségelnemző oldalát. Kevésbé mutattunk rá ezideig arra az ellentmondásra, amely a soknemzetiségű Magyarországon — ill. a Monarchiában — a liberalizmus és nacionalizmus között a polgári átalakulás és a burzsoá rendszer idején fennállott.

Nyugat-Európában a liberalizmus és nacionalizmus, az egyenlőség és egység, a polgári és nemzeti szabadságjogok együttesen, egymást kiegészítve-erősítve léptek fel. A Habsburgok monarchiájában, s ezen belül Magyarországon azonban egyáltalán nem volt harmonikus, konfliktusmentes a liberalizmus és nacionalizmus viszonya. A magyar nemesi vezető osztály liberalizmusát állandóan keresztezte, korlátozta a más népeken

uralkodás nacionalista igénye. A magyar szupremácia biztosítása — elsőrendű politikai célkitűzésük — szempontjából a magyar földbirtokos osztályoknak voltaképpen nem is a liberális, hanem a konzervatív elvekkel, abszolutisztikus módszerekkel folytatott kormányzás felelt volna meg. Hogy 1848-ban a liberalizmus érvényesítéséért szálltak síkra, s még 1867 után sem vetették el — habár mindinkább külsőségge silányították — a liberális elveket, annak egyik oka abban rejlett, hogy a Habsburg-abszolutizmus elnyomó rendszerével szemben szükségük volt a nemzeti elvet támogató — s ebben a vonatkozásban a magyar nacionalizmust erősítő — liberalizmusra. A hazai nemzetiségi elnyomás igazolása szempontjából kényelmetlen és felesleges, de Ausztriával, a Habsburgokkal szemben szükséges liberalizmus és a nacionalizmus ellentmondását oly módon igyekeztek feloldani, hogy az országot egységes nemzeti területnek, ill. egységes nemzeti államnak deklarálták, soknemzetiségű lakosságát pedig az egységes és oszthatatlan magyar *politikai nemzet* tagjainak, akik az egyéni állampolgári jogok tekintetében nemzeti megkülönböztetés nélkül egyenlők, magánviszonylataikban, az alsófokú köz-igazgatásban, oktatásban stb. anyanyelvüket is szabadon használhatják. A nemzetiségek különálló, meghatározott területhez kapcsolódó nemzeti létét, kollektív nemzeti jogait azonban nem ismerték el, ilyen irányú igényeiket „hazaellenesnek”, majd „hazaárulónak” bélyegezve elutasították és üldözték. A liberális nacionalizmus magyarnak, hazafinak azt tekintette, aki a „magyar állameszmét” elfogadta, magát a „közös haza” fiának vallotta.

Az „egységes nemzeti állam” fikciója, bármennyire igyekezett is valósággá avatni a Corpus iuris és a karhatalom, mitsem változtatott a valóságon: Magyarország soknemzetiségű jellegén. A dualizmuskori politikai életben a liberalizmus és nacionalizmus ellentmondása olyan állandóan zavaró mozzanat maradt, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette liberális és egyúttal nacionalista politika folytatását. Aki őszintén — mint később mondták: „doktrinér” módon — liberális akart maradni, az az uralkodó nacionalista felfogás szerint nem lehetett igazán jó „magyar hazafi”; aki pedig túltéve magát a „doktrinér” liberális elveken s a nemzetiségi elnyomásban „keménykezű” sovinsztánnak bizonyult, annak „felfele”, az Ausztriával szembeni magyar nemzeti követelések tekintetében kellett megalkuvónak, „lojálisnak”, hazafiatlannak lennie. Ez az ellentmondás azonban az idők rendjén, a magyar uralkodó osztályok sajátos társadalmi-politikai fejlődése során szinte „magától” megoldódott. A századfordulón kibontakozó imperialista korszak lassúcskán kímosta a kormányzati politikából a liberalizmus utolsó fészkeszemeséit, az ellenzéki nacionalizmusból pedig kiszűrte a függetlenségi gondolat maradvék-elemeit is: a 67-es „liberálisok” és a 48-as „függetlenségiek” közös antiliberális és sovinszta platformon, imperialista platformon találkoztak.

A konzervatív sovinizmus fő vonásai

A magyar nacionalizmus színeváltozása a múlt század utolsó évtizedeiben, a századforduló idején vált szemmel láthatóvá. A liberális nacionalizmus konzervatív sovinizmussá alakulása pontosan megfelel azoknak a társadalmi változásoknak, amelyek a gyors lendülettel feltörő és a társadalmukat teljes szélességében és mélységében átfogó-átalakító kapitalista fejlődés nyomán az egyes osztályok, rétegek létfeltételeiben, helyzetében, erőviszonyaiban bekövetkeztek. A magyar nacionalizmus története voltaképpen a magyar társadalom története, ill. annak egyik legjellegzetesebb vetülete, mutatója. Joggal állíthatjuk — egyúttal javasoljuk is —, hogy a nacionalizmus megalapozott vizsgálatának megkerülhetetlen előfeltétele az utolsó évszázad társadalomtörténetének tudományos feldolgozása. Nem bocsátkozhatunk itt még a legfontosabb társadalomfejlődési folyamatok fejtegetésébe sem. Csupán rávillantani kívánunk olyan — részleteikben még jóformán kidolgozatlan és végső kikövetkeztéseikben sem tisztázott — problémákra, mint a hazai tőkés fejlődés élen járó nagybirtokos osztály tekintélyes részének gazdasági visszaszorulása, a hitbizományokba és állami protekcionizmusba kapaszkodó agráriussá válása; az egykori politikai vezetőerő, a középnemesség dzsentrivé züllése; rosszul művelt, eladósodott birtoka vagy úri hivatala mellett első-sorban hazafiságából élő parazita réteggé válása, azaz az ún. „történelmi középosztály” létrejötte, amit egyébként a magyar nacionalizmus sovinizmussá fajlulása kulcskérdésnek tartok. Meg kell vizsgálnunk végre olyan régóta halogatott problémákat is, mint a magyar burzsoázia kialakulása, a hatalomban való részesedése, politikai szerepe; az ipari, kereskedelmi és pénz-nagyburzsoázia asszimilálódása; a rendkívül heterogén közép-burzsoázia összetétele, a közép- és kispolgárság s az értelmiség társadalmi elhelyezkedése; a parasztság felbomlása, létfeltételeinek, életformájának és tudatának átalakulása

a múlt század második felében stb. Ezek az alapvető társadalmi folyamatok lényeges új vonásokkal színezték a század derekán még alapjában liberális jellegű nacionalizmust.

Az egyik új jelenség az *imperialista* hódító-elynyomó vonások elhatalmasodása volt. A század utolsó évtizedeiben a magyar nacionalizmus függetlenségi-hazafias elemei fokozatosan elhalványodtak, majd elhamvadtak, helyüket az elnyomó-hódító törekvések foglalták el — a múltból örökölt függetlenségi jelszavak egyértelműen hazug, demagóg frázisokká váltak. A feudális eredetű és tartalmú „magyar állameszme” fokozatosan burzsoá, ill. a századfordulón burzsoá-imperialista tartalommal telítődött. Funkciója most már nemcsak az uralkodó osztályok területi és hatalmi birtokállományának védelme s a más nemzetiségűek nemzeti létének tagadása volt, hanem a magyar nagyhatalmi igények igazolására, a más népek nemzeti létének megsemmisítésére is irányult. Az új, imperialista vonásokkal függ össze a század végén állami és társadalmi programmá vált *erőszakos* magyarosítás, a magyar jelleg minden irányú kidomborításának eröltetése, továbbá a monarchiai vezetőszerp kivívására irányuló politikai törekvések. Még olyan 67-es politikuskok is, mint ifj. Andrássy Gyula — pedig ő 1896-ban, a kiegyezést megelőző könyve kiadásakor ortodox 67-esnek számított — azt vallották, hogy a dualizmuson belül „a túlsúlyt nem lehet paragrafusokkal megszerezni vagy biztosítani; ezt csak helyes politikával, okos magatartással, a belső súly fokozásával érhetni el... A monarchia erőviszonyai természetessé, érdekei kívánatossá teszik, hogy benne politikai tekintetben mi vigyük a vezetőszerpet. Mi nagy múltú, egységes államot alkotunk. Ausztria a nemzetiségeknek és tartományoknak mozaikja, belső egység nélkül. Nálunk van élénk, egységes politikai élet és közvélemény, oda át ez nincs meg. Ezen kívül a magyar faj államfőntartó képesség dolgában messze túlszárnyalja a velünk szövetkezett népeket”. (*Gróf Andrássy Gyula: Az 1867-i kiegyezésről.* Bpest. 1896. 416—417. l.) A Lajtán túl a németiség hegemoniája elveszett, ott „egységes nemzeti alakulásról szó sem lehet” — fejezi ki ezt a gondolatot még világosabban Bánffy Dezső. Következésképpen „nagyhatalmi állásunkban a vezérszerp a magyarságot illeti meg... mint a Habsburg-dinasztia jogára alatt élő nemzetek között egyetlen, mely a magyar államot egységes nemzeti irányban fejlesztvén, egyedül képes a jövőben Európában... bizonyos alapokon fennállhatni, érvényesülhetni s magának a dinaszticiának is trónját biztosítani.” (*Báró Bánffy Dezső: Magyar nemzetiségi politika.* Bpest. 1903. 76. l.)

Az imperialista nacionalizmus fő célkitűzése — a politikai frazeológiájában ez idő tájt elterjedt közhasználatú kifejezéssel élve: „hivatása” és „küldetése” — tehát túlment a 67-es koncepción: most már a monarchiai, s ezen keresztül a délkelet-európai hegemoniát kívánta a magyar uralkodó osztályok számára biztosítani, hogy ebben az örökös mozgásban levő, még nem konszolidálódott népkomplexumban „a magyar faj államalkotó képességének” erejével egy stabilizált állami rendet teremtsen. Ezt a missziót egyaránt hirdeti a szélső sovinizta Rákosi Jenő, amikor arról a „világtörténeti hivatásról” — Európa Keletjének meghódításáról — beszél, amelyért „az isteni Gondviselés minket Azzsiából kihozott”, s amelynek teljesítésére a magyar ezer éven át minden másnál alkalmasabbnak bizonyult (*Sikabonyi Antal: Rákosi Jenő, a publicista.* Bpest. 1930. 12. l.); ezt propagálja mániákus elvakultsággal Hoitsy Pál, nyíltan kimondva, hogy a magyarok előtt a védekezés és hódolás, ill. a hódítás és terjeszkedés alternatívája áll, s missziója az utóbbi lévén, „meg fogja gyarapítani országát kiválólág a Balkán félsziget egyes tartományaival” (*Hoitsy Pál: Nagy-Magyarország. A magyar történet jövő századai.* Bpest. 1902. 78. l.). De még az ortodox 67-es, a dualizmus változatlan fenntartásának alapján álló Tisza István szerint is a balkáni politikai orientációban találta meg a magyar nemzet azt a „világtörténelmi hivatást, amelyet a jelenkorban és a jövőben betölteni hivatva van”, mert... „a maga létét csak akkor helyezheti biztos alapra, ha megakadályoz a Balkán-félszigeten minden olyan alakulást, amely... egy nagy egységes birodalom éregyűrűjét vonná határaink köré.” (*Gróf Tisza István képviselőházi beszédei.* I. sor. [szerk. barabási Kun József]. Bpest. 1930. 705. l.)

A nacionalizmus másik új vonása a haladásellenes, s különösen élesen szocializmusellenes tendenciája volt. Antidemokratikus vonások kezdettől fogva, s 1848 után egyre inkább jellemezték a magyar nacionalizmust. De a fennálló rend védelmének, a szocialista eszmék ellensúlyozásának és diszkreditálásának legfőbb ideológiai fegyverése a század utolsó évtizedében vált. A konzervatív sovinizmus hazátlan és hazafiatlan elemeknek bélyegezte mindazokat, akik a tulajdonviszonyokat, főként a nagybirtokrendszert holygatni merészelték, akik a földbirtokos és burzsoá osztályok politikai és nemzetiség-elynyomó rendszerének bírálatára vetemedtek. Hazaárulásnak tekintette az osztályharcot, az agrárszocialista mozgalmakat, a földosztó törekvéseket, a magyarságtól idegen, külföldről importált gyökeretlen bomlasztó eszmének bélyegezte a szocializmust, s a nemzeti demagógia minden eszközét mozgósította ellene.

Imperialista vonások, nagy hatalmi sovinizmus, haladásellenesség, a szocializmus gyűlölete a magyar uralkodó osztályok *egészét* jellemezte. E sovinizmus fő erejét és hatalmi bázisát a nagybirtokos és fináncnökös osztályok, kormányaik és államhatalmuk alkották. Ők voltak a dualista Monarchia fenntartásának, a nemzetiségek és a balkáni népek elnyomásának, a szocialista és demokratikus mozgalmak üldözésének fő mozgatói és haszonélvezői. A konzervatív sovinizmus legelterjedtebb, a középrétegek és a dolgozó tömegek félrevezetésére legalkalmasabb — ezért: legveszélyesebb — formáját mégsem a 67-es kormánypártiak, hanem az agrárius és „függetlenségi” ellenzékiek alakították ki és közvetítették a széles közvélemény felé. Nemcsak azért, mert az uralkodó osztályok közös imperialista sovinizmusát a régi függetlenségi jelszavak mögé bújtatva, a nemzeti demagógia hatásos frázisaival elegyítve — tehát a széles tömegek tényleges és jogos nemzeti követeléseire appellálva — csempészték be a közéletbe, hanem azért is, mert az imperialista sovinizmust új — a tömegek félrevezetésére ugyancsak igen alkalmas — konzervatív antikapitalista vonással „gazdagították”.

Mint hogy a kialakuló nagyburzsoázia zömében nem magyar, sok esetben nem is magyarországi eredetű volt, hanem nagyrészt a hazai, ill. bevándorolt zsidóság soraiból került ki, a kapitalista fejlődés során szükségszerűen visszaszoruló, süllyedő földbirtokos osztályok a feudális pozíciók védelmét a „nemzeti” — néha kifejezettebben: „keresztény nemzeti” — érdekek „hazafias” védelmének igyekeztek feltüntetni. Osztályérdekeik védelmére valóságos teóriát gyártottak. Eszerint: a földbirtokosok és a „kisemberek” anyagi romlásán gazdagodó nagytőke minden baj forrása, ő idézi fel az ipari és parasztszocializmust, az anarchia és nihil veszedelmeit. Mind a nagytőke, mind a proletárszocializmus a materialista önzés alapján áll, rombolja a társadalmat, ellensége a vallásnak és hazának, mindkettő „hazafiatlan kozmopolita elem”. (Magyar Gazdák Szemléje. 1896. I. évf. I. sz., „Szabadság és egyenlőség” programadó vezércikk; — *Rubinek Gyula*: A szabadverseny és a középbirtok pusztulása. Uo. 1897. I. köt. 216. l.) A tőke két neme, a „kötött” és a „mozgó” tőke természete között — úgy mond Károlyi Sándor, a magyar agráriusok vezére — gyökeres különbség van. Utóbbi működési tere az egész világ; oda áramlik, ahol magasabb kamatot talál. Az ingatlan tőke viszont helyhez, országhoz, néphez van kötve. „A szabad tőke kozmopolita természetű és természetes ellentétben áll a kötött tőkével, melynek jellege nemzeti és lokális.” S ha úgy tűnik, hogy az internacionális tőke és az internacionális munka között ellentét van, valójában közös vonások kötik őket össze: mindkettő vándorol, egyik a magasabb kamat, másik a magasabb munkabér után. Szabad tőke és szabad munkaerő nem köti magát a nemzeti nyelvhez és országhoz; egyik sem respektálja, sőt aláássa a kötött tőkétől képviselt családi, nemzeti, állami összetartozandóságot. Egyfelől áll tehát a mozgó tőke „plutokráciája”, az „aranyos internacionálé” és a szorosán hozzá kapcsolódó proletár radikalizmus, a „vörös internacionálé”, másfelől az államot és társadalmat szilárdan összetartó „nemzeti” földbirtok. (gr. *Károlyi Sándor*: A mozgó tőke egynemű hatásáról. Uo. 1897. I. köt. 325—329. l.) A nagybirtok urainak ez a nagytőke-ellenességét a szocializmus-ellenességgel közös nevezőre hozó konzervatív demagógiája — bármennyire diszkreditálta is a „nemzeti” földbirtoknak a szatmári békétől a kiegyezésig annyiszor dokumentált Habsburg-barát nemzetietlensége — a XX. századi sovinizmus egyik, a középrétegekre igen hatásos elemévé vált.

„Magyarság” és „hazafiság” a XX. század idején

Imperialista hódítás, délkelet-európai hegemonia, megkövesedett haladásellenesség, *antiszocialista*, és az antiszemitizmus formájában jelentkező *antikapitalista* demagógia tehát a századforduló idején elhatalmasodott magyar sovinizmus új jellemvonásai. Ezek egyúttal azt is mutatják, hogy a korábbi két nacionalista irányzat körül nem a deák „67-es”, hanem teljesen irreális, nagy hatalmi sovinizmussá alakult „függetlenségi” nacionalizmus nyomta rá legjobban bélyegét a XX. századi magyar nacionalizmus uralkodó formájára. S ha a magyar állameszme tüntető hangoztatása, a földbirtokos-dzsentrí színezetű sovinizmushoz való asszimilálódás még — úgy ahogyan — passzust is adott a „magyarság” soraiba való bejutáshoz (inkább: megtűréshez), a századforduló sovinizista magyarságfogalma már jelentékenyen különbözött a fél évszázad előtti liberális nacionalista felfogásától. Az imperialista állameszme ellenesei vagy bírálói, a szocialisták és radikálisok, az uralkodó sovinizista felfogáshoz nem asszimiláló zsidók már kirekesztettek a magyarok s a hazafiak köréből, de az asszimilált zsidók és nemzetiségek is csak másodrendű, jött magyaroknak számítottak a törzsköcs fajmagyarokkal szemben. Igen, a *faji kritérium* ez idő tájt bukkant fel, s szerepelt mind gyakrabban a magyar

jolleg meghatározásánál. Igaz, még liberális eszmei hagyatékokkal és következtetlenségekkel keverve, zavaros formákban, de már előrevetette árnyékát a faji disztinkció, a magyar eredet, nemesség és ősök alapján való kategorizálása. S ezzel együtt kialakult az az élősi típus, amelynek létjogát, érvényesülését, vezető szerepét az az egyedüli tulajdona alapozta meg, hogy „törzsökös” magyar és „hazafi”.

Ezzel kapcsolatban lehetetlen — bármily röviden is — nem utalnunk a századforduló sovinizmusának, kivált az említett élősi hazafi típus magyarkodásának az egész közvéleményen uralkodó terrorjáról. Ez a patológikusan túlfeszített nacionalista kultusz nem tűrt ellenvetést. Nemcsak a baloldali, demokratikus bírálók, nemcsak a nemzetiségi politikusok jutottak a kiátkozás és kiközösítés sorsára, de dühvel támadt a jobboldali, klerikális konzervatív bírálókra, sőt Eötvös Lorándra is, aki akadémiai székfoglalójában a nemzeti érdeket a tudományos igazságkeresés követelménye mögé helyezte. (Budapesti Hírlap 1890. máj. 12. „Az Akadémia nagygyűlése.” Vezércikk.) „Faji kultúránk” védelmében támadta a haladó külföldi tudomány eredményeinek átvételét, támadta az egyetemet, mert élén olyanok állanak, akikben „a faji érzés nem mély, nem erős”, „fajzenénk” (ti. a cigányzene) védelmében — amelyet a világ összes fajzenéi közt a leggazdagabbnak minősített — támadta az Operát, mert idegen zenét tukmál a művelt középosztály serdülő nemzedékére. (Eötvös Károly: Báro Bánffy Dezső művéről. Bevezetés Bánffy id. művéhez. IX—XI. l.) Találón jellemezte ezt az elvakult konzervatív sovinizmust Ignotus: „Erdemes volna mozaikba szedni, hogy az utóbbi tíz évben mi mindenre mondták, s nem utolsó emberek, s a magyarságnak mindenkép méltó és tökéletes műveltségű képviselői, hogy nem magyar. Nem magyar Budapest. Nem magyar a pesti nyelv. Nem magyar a közigazgatás államosítása. Nem magyar a börze. Nem magyar a szocializmus. Nem magyar a nemzetköziség. Nem magyar a mezőgazdasági munkások szervezkedése. Nem magyar a mozgótöke. Nem magyar a szecesszió és a szimbolizmus. Nem magyar a felekezetek kihagyása az oktatásból, s a vallás elhagyása a tanításból. Nem magyar a gúnyolódás. Nem magyar a türelmeőbb szerelmi erkölcs. Nem magyar az általános választójog... S főképp nem magyar az, akit nem boldogítanak a mi állapotaink...” (Ignotus: A magyar-kultúra és a nemzetiségek. Nyugat, 1908. I. köt. 226. l.)

A nacionalista kultusz a századforduló idején nemcsak hazug frázissá, de egyenesen irracionális absztrakcióvá vált. A millennium alkalmával a kormánypárt felhivatalosa ezeréves fennállásunkat egyedül a „megváltó hazaszeretet” érdemének tudta be, „nem a vitézség, nem a bölcsesség, nem a lázongó szabadságszeretet, nem a józanság és a szellem tartotta fenn ezer esztendeig a hazát, hanem a hazaszeretet... A hazaszeretet terjesztette ki a magyarok birodalmát Nagy Lajos és Mátyás király alatt három tenger határáig...” (Magyar Ujság, 1896. máj. 2. „Hazádnak rendületlenül” vezércikk.) És ugyanakkor állapítja meg Andrássy Gyula, hogy „szorgalomban, takarékosságban, üzleti szellemben és tudományosságban” szomszéaink ugyan messze túlszárnyaltak minket, „nemzeti érzés, politikai érzék tekintetében azonban a fölény a miénk”. (Gróf Andrássy Gyula: i. m. 418. l.)

Mindehhez még csak annyit, hogy a nacionalista kultusz demagógiájának és terrorjának hatása alól csak nagyon kevesen tudták vagy merték kivonni magukat. A középrétegek, az értelmiség zöme és a dolgozó osztályok jórésze a nemzeti nagyság kultuszától megragadva, vagy a nacionalista közvélemény terrorjától megfélemlítve, befolyása alatt állott.

A „magyar állameszme” és a demokratikus irányzatok

És itt egy pillanatra meg kell állnunk. Magunk is érezzük, hogy az uralkodó osztályok nacionalista demagógiája, uszítása és terrorja önmagában még nem magyarázza teljesen a széles dolgozó rétegek, művelt értelmiségiek nacionalizmusát, a „magyar állameszme” szinte fenntartás nélküli elfogadását. Bármilyen következetesen és maradéktalanul el is marasztaljuk a korszak általános — még a demokrácia táborában is szinte általános — nacionalizmusát, sohasem érthetjük meg teljesen, ha nem helyezkedünk bele a kor embereinek tudatvilágába. A századforduló nemzedékének más Magyarország-fogalma volt, mint a Trianon és a második világháború utáni nemzedéknek. Számukra a tényleges földrajzi és gazdasági helyzet, a történelmi hagyományok, az iskolai tanulmányok, a közvetlen tapasztalatok alapján az akkori Magyarország volt a reális valóság. Az évezredek fejlődés során sokat változott történelmi képződmény változhatatlan természeti képződménynek tűnt előttük és másminő Magyarországot nem is tudtak elképzelni. Az egyszerű emberek számára alkalmasint nem jelentett problémát, hogy milyen jögon tartozik Magyarországhoz a Tátra vagy a Ilargita, de értetlenül és ellenszenvel

fogadtak minden olyan érvelést, hogy a Tátra vagy a Hurgita nem tartozik Magyarországhoz. Számunkra ma valóban gyakran meglepő, mennyire keveredett a demokratikus haladás őszinte vágya a „magyar állameszme” igézetével a kor egyszerű dolgozóiban is. Kőből József munkás 1917. május 12-én írja a frontra: „A béke . . . hamarosan be is következhetnék. Ha az orosz munkástestvérek úgy akarnák, mint mi. Mert a béke az ő kezükben van, ők lehetnek az emberiség megmentői . . . Mi nem kívánjuk senkiét, viszont a magunkét nem hagyjuk. Mert ameddig egy magyar él, addig Magyarországnak egészenk kell lennie”. (Idézi: *Gábor Sándorné*: Az oroszországi forradalmi mozgalomnak visszhangja a magyar dolgozók hadifoglyokhoz írt leveleiben. Párttörténelmi Közlemények. 1958. 2. sz. 139. l.) S a polgári radikális értelmiség is, amely a korban legvilágosabban ismerte és mérte fel a Magyarország soknemzetiségű jellegéből adódó problémákat, Magyarországot a történelmi katasztrófák, betelepülések következtében soknemzetivé vált, de mégis összetartozó, egységes államnak, integritását jogosultnak tekintette, s csak ennek keretein belül biztosított volna — a korabeli felfogáshoz mérve messzeemenő — autonómiát a nemzetiségeknek. Ha az uralkodó osztályok nagy problémája az volt, hogy a „nemzeti” állam integritását a polgári fejlődés során elkerülhetetlen változásokkal, reformokkal szemben megvédje, a magyar demokrácia nagy belső ellentmondása viszont abban állt, hogy az integritás megőrzését a demokratikus átalakulás követelményeivel összeegyeztesse. A nacionalista „magyar állameszme” nemcsak a függetlenségi balszárnyat, Justh és Károlyi Mihály híveit, de a polgári radikálisokat és a szocialisták nagy részét is elvakította, a dualizmus elleni harcukat is súlyos tehertétellel nehezítette. Mai szocialista nemzedékünk, úgy érzem, nem joggal tanulja magának, hogy a történelem ítéletét fejezi ki, amikor a század elejei demokrácia reformnemzedék nacionalizmusát, ill. a magyar nacionalizmusnak tett engedményeit elmarasztalja, bírálja. De kívülről jövő, történetietlen lenne ez a bírálat, ha nem tudná megérteni a korabeli Magyarország és magyar állam fogalmát, nem tudná átélni azt a valóságos konfliktust, amelyet az ország forradalmi átalakítása kapcsán a Duna völgyében fölöttebb összebonyolódott nemzeti kérdési igazságos, haladó megoldása támasztott az együttélő népek demokratáinak és szocialistáinak táborában is.

A század elejei nacionalizmus nagyobbára még előttünk álló alapos feltárása és bírálata tehát többszörös feladatot ró kutatóinkra. Egyrészt — s elvileg ez a kevésbé problematikus — részleteiben is meg kell mutatniok a konzervatív, imperialista tartalmú sovinizmus gyökereit, tartalmi elemeit, módszereit, szerteágazó befolyását, másrészt — s ez már bonyolultabb feladat — meg kell világítani a demokrácia ill. szocializmus és a nacionalizmus konfliktusát, egymást keresztező ellentmondásait, s foglalkoznia kell továbbá a magyar és a nemzetiségi nacionalizmus kölcsönhatásaival is. Mindez azonban — hadd hangsúlyozzuk befejezősül — elválaszthatatlan a korszak társadalomtörténetének igen alapos, tervszerű felkutatásától.